

А. О. Огар

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ УКРАЇНА В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті йдеться про вербальний вияв концепту *Україна* в художній спадщині Івана Огієнка. З'ясовано, що концепт структурують чотири типи ознак: мотивувальні, поняттєві, образні та ціннісні. Саме художні тексти мають найбільший потенціал для образного зображення України: поширеною є метафоричні моделі *Україна – жива істота, Україна – мати, Україна – Руїна*. Мотивувальною ознакою лексикографічні джерела, зокрема укладений дослідником словник, називають етимони «країна», «край», «Україна»; поняттєву ознаку сформульовано в дефініції слова-вербалізатора. Цінність для І. Огієнка концепту *Україна* засвідчує частота апелювання до нього в текстах.

Ключові слова: концепт, вербалізація концепту, ознака концепту, мотивувальна ознака, поняттєва ознака, образна ознака, ціннісна ознака.

Постановка проблеми. Мовознавство, як і кожна наука, прагне визначити одиницю, вивчення якої сприятиме найповнішому розкриттю об'єкта її дослідження – мови. Ці пошуки не припиняються незважаючи на те, що удвоєн зв століть набутком лінгвістики став розгалужений комплекс розділів з своїми поняттєвими апаратами й своїми одиницями. Сприяє такому різноманіттю виявлення усе нових ресурсів мови, її глибинних пластів. Скажімо, здатність мови кодувати способи мислення та його результат – знання – спричинила цілий напрям досліджень, який посів чільне місце в сучасному мовознавстві. У такому контексті учені по-слугуюються одиницею ментального рівня – концептом, який відображає знання людини про навкілля й відбиває його в мові. Концепти стали основою праць багатьох українських учених (В. Кононенко, Л. Лисиченко, М. Скаб, П. Мацьків та ін.), однак ще й досі залишаються неопрацьовані ділянки.

Попри значний науковий інтерес до доробку Івана Огієнка, концептуальна система видатного українця залишилася поза увагою. Хоча не викликає сумнівів, який саме концепт художньої творчості Митрополита варто описувати передусім. Це концепт *Україна*. Праці І. Огієнка – яку б проблему не висвітлювали – наскрізь просякнуті темою рідної землі, баченням її величі, боєм за її долю, прагненням працювати на її благо. Отож зрозуміло, чому художня збірка «Наш бій за державність» – суцільний вербалізатор концепту *Україна*, – присвячені долям таких самих борців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт *Україна* – базовий ключовий концепт не тільки для кожного українця. Політична ситуація змушує говорити про Україну провідні світові видання, тому здебільшого викликає зацікавлення його об'єктивізація саме в зарубіжній публіцистиці (Т. Мудраченко, Л. Халаяка). Хоча опрацювання вербального вияву цього концепту в творчості того чи того письменника – явище доволі частотне. Найбільше вдаються в такому аспекті до поетичних творів Т. Шевченка (В. Остапчук [9], Е. Боева [1]).

Мета статті – простежити вербалізацію концепту *Україна* в художній спадщині І. Огієнка, зокрема у збірці «Наш бій за державність», та відтворити основні компоненти концепту.

Виклад основного матеріалу. Основою концепту слугує мотивувальна ознака (мотивувальна основа вербалізатора), а визначальними у його структурі є поняттєві, образні та ціннісні ознаки. Поняттєвий вимір концепту закумуляовано в дефініції його вербалізаторів, образний передбачає метафоричний ореол, а ціннісний відображає його вагомість [7, с.47].

Отож мотивувальна ознака концепту *Україна* криється в даних етимологічних словників. Над походженням назви *Україна* роздумує І. Огієнко (текст подано скорочено, однак зі збереженням стилю автора):

Слово *Україна*, що заступило найдавнішу назву *Русь*, відоме з давнього часу. Спочатку визначало воно пограниччя (див. Іпатіїв Літопис). Коли українська земля, головнo Київщина, стала небезпечним пограниччям з татарами, назва *Україна* зростає і міцніє. У перших згадках про Україну в літописі трудно сказати в якому значенні вжито слово *Україна*: чи це погранична земля Русі, а чи ширше – назва Землі Київської. Згодом під Україною мали на увазі окреслений край. За пізніших часів вживання слова *Україна* в розумінні всієї Української Землі стає все частішим, цебто назва малої місцевості перенеслася на всю країну, що в історії явище звичайне. За Богдана Хмельницького ця назва стала вже по офіційних актах [4, с.405].

Дослідник підсумовує, що «нема підстав звати стародавню нашу державу конче тільки Руссю, а мову нашу тільки руською, коли вже тоді була й друга назва, *Україна*, що пізніш запанувала над іншими» [4, с.405].

За даними інших джерел, етимологія слова *Україна* – це «країна, край [окраїна, околиця, окраїнна місцевість]», «територія уздовж меж держави біля її краю», «околиця, окраїнна місцевість» [2, с.28]. Г. Півторак зазначає, що найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами край, країна, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украї* (**ukrajь*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені». Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украї* за допомогою того ж суфікса *-in-a* виникло слово *Україна* (**ukraina*) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Поряд зі словом *Україна* у східнослов'янських діалектах здавна функціонувало слово *окраїна* «порубіжна територія племені», утворене від *окрай* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина* (*-іна, -їна*). Ці слова чітко розрізнялися між собою: *Україна* – це вся відділена частина території племені (згодом – уся територія феодального князівства), *окраїна* – лише погранична територія племені (згодом – погранична територія феодального князівства) [10].

Особливим у ракурсі вербалізації концепту видається художній дискурс, який не лише конденсує культурну пам'ять народу, але й продукує нові смисли. Окрім цього, текст – тісне сплетіння фольклорних засобів, авторських художніх означень, порівнянь, метафор, гіпербол, які в комплексі є «індивідуальним осмисленням буття через усталені в мовленнєвій дійсності мовні форми» [3, с.109].

І. Огієнко був свідомим українцем. Україну сильно любив та ставив її та Українську церкву культурою дуже високо, тому в творах образ України оточений емоційним ореолом. Найпершою емоцією, яку викликає країна, – це любов: *Любов до Матірнього Краю – Найперша це моя Любов: За нього радо я страждую, За нього й смерть прийняв готов, Готов за Рідний край вмирати, – Бо тут мене зродила мати!..* [6, с.75]; *Народ і мила Батьківщина – Це земне щастя наше все, Земля твоя – вона єдина Солодкий спокій принесе!* [5, с.66]. Вкладені в уста Огієнкових героїв, такі слова звучать особливо переконливо й чуттєво, адже

ці герої — це люди, котрі не зрадили своїх ідеалів і постраждали за це. Найвищий вияв любові — це здатність пожертвувати собою заради інших: *Найбільше щастя: для Народу Віддати все своє життя, Покласти душу за Свободу, Прийняти за нього й розп'яття!* [6, с.107]. Свобода — це саме той стан, у якому має перебувати Україна. Її вороги намагаються силоміць нав'язати свою волю, зробити її підневільною, рабом. Отож часто саме лексеми *свобода, воля* або їхні відповідники актуалізовано в контекстах, які вербалізують концепт *Україна: І не забуде Україна, І пам'ятатиме повіки: Ти путь вказав їй від загину, Ти від кайданів дав їй ліки* [6, с.27]; *Розкую Україну з неволі, Й запанує в ній вічна Свобода, То хай перше зречеться сваволі, Нехай виросте в ній братня Згода!* [6, с.28].

Повертаючись до вербалізації концепту в І. Огієнка, зазначимо передусім, що Україну зображено як живу істоту. Наскрізною лінією в творах І. Огієнка є метафоричне перенесення *Україна — Мати: Творців Держави в нас замало, І гине Рідна наша мати: Усюди їй отруйне жало, Й Москва кує підступні грати* [6, с.51]; *А Україну... я не в силі Забути Матінку свою, І спогади про неї милі, — Їх не зречуся і в бою...* [6, с.44]; *Цвіла Україна у серці, Її носив я все життя, Та впав в нерівному я герці Й приніс Матусі розп'яття...* [6, с.55]; *Чи є на світі інша мати, Щоб так дітей своїх любила? Не пишні родять їх наплати, — Їх родить плідна земна сила!..* [6, с.67]. Уважаємо, що метафора *Україна — Мати* є похідною від моделі *рідна земля — мати, земля — мати*, що не втратила продуктивності в художній мові попри тривалість побутування. Задеклароване в творах поклоніння землі сягає давніх часів: її вважали живою, такою, що дає життя. За біблійними переказами, із землі створено людину. Вона не лише фізична оболонка, а й духовний генотип людини, нації. Про це й говорить І. Огієнко: «Земля, що її з давніх-давенъ запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народіві нашому на щастя й на нещастя, — вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе.

Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню. Тому народіві, що виріт тут своєрідним, великим та дужим, талановитим та тямучим» [8, с.4].

Персоніфікація нашої країни виявляється й по-іншому: *уживанням сома-тизмів: Цариця німка, брате милий, Про Україну й чуть не хоче: Вона відрубусь їй крила. — І слово це моє — пророче...* [6, с.45]; *І Україна вже тремтіла. Немов берізка восени: Вп'ялися п'явкою до тіла Комуністичні дикуни...* [6, с.90].

Часом одухотворення України простежуємо у структурі розгорнутих порівнянь: *Москва душила Україну, Коршак мов пташику ту безсилу, Й вела обманом до загину Народ наш тихий й землю милу* [6, с.79]; *І стала Вкраїна крицева, Як доня улюблена Божя, — Бояри ж змовляють на лева, Росте їхня зрада негожа* [5, с.24]; *Й гула Вкраїна, як ті бджоли, Хмельницький всім підносить духа: Такого Край не знав ніколи, Й росла на дріжджах завірюха!..* [5, с.44]; *І тихо спустилась при ній на коліна Гетьманиша поранена Ганна, Й заплакала з нею уся Україна, Вдова й сирота безталанна...* [5, с.118].

Хоча система порівнянь не обмежена лише уподібненням до живих істот: *Бо все для мене Україна, Немов повітря те людині, Й схиляю Богові коліна Лише за Неї я в Святині...* [6, с.59]; *Народ розбив московські грати, Розпалась вікова в'язниця, — Й на Волю вийшла Скорботна Мати. Немов ранкова та зірниця!..* [6, с.81]; *І Україна закипіла, Немов у бурю Чорне море, І рада соколом летіла: Вставай на боїще суворе!* [5, с.11]; *Ляхи Вкраїну молотили, Як на льоху сухого снопа, Й зродили ціпом живнів сили, Й відкрили кієм в бочці чопа* [5, с.59]; *Тепер із мрій її — руїна, Бо хан із ляхами в союзі, — Й зів'яне скоро Україна, Як без роси калина в лузі...* [5, с.117].

Такі різнотипні конструкції виявляють різні аспекти образу України: грізна, необхідна, ніжна й беззахисна, але найбільше – мордована, підкошена, обездолена, мучена ненаситними сусідами. І. Огієнко не омине політичних роздумів, розмірковуючи про причини безталання України, про зраду, про помилки й долю борців за її незалежність, адже «найголовніша і найсвятіша Ідея Українського Народу, від довгих віків унаслідкування, це: Незалежна Українська Держава» [5, с.5]: *А Русь сама, без України, – То тулуб сам, без голови, І не допустяться до зміни, І битись будуть, як леви... Їм Малоросія – комора, З якої черпають усе, Нова Вкраїна – тільки змора, Яка злидарство їм несе!..* [6, с.49]; *А Україну будувати Тепер не всяк козак спроможен, Бо щоб сягнути що до хати, Про те лиші думає з них кожен* [6, с.51]. *Ми зле Україну творили: Лиш вибивали гопака, – Коли б в одне зібрати сили, Була б нам доля не така!* [6, с.54]; І. Огієнко розмірковує про негативні сторони української вдачі, такі як неєдиність, зрадливність, відсутність згоди, натомість підкреслює позитивні риси – релігійність, побожність: *Ой добре знають комуністи: Як хочеш вбити Україну, То треба церкву запосісти, Їй це буде їй – як ніж у спину...* [6, с.124].

Чітко простежено в творах І. Огієнка метафору *Україна – Руїна*. Однак письменник не допускає фаталізму, пропагує віру в Бога, в справедливість, ревну й чесну працю, які врешті дають надію на кращу долю рідного краю. Концепт *Україна* сконструйовано з позиції людини, яка попри все має надію на краще, яка вірить у можливість впливу на життя, з позиції людини активної, відважної, сильної духом, а тому вільної: *І ясно всім, що Україна – Міцна, нова велика сила, Їй що ця придушена Руїна В собі крищеву міць носила!..* [6, с.84]; *І закипіла Україна, – Не всі хотіли присягати: «Москві не станем на коліна, – Живе козацька ще Січ-Мати!»* [5, с.125].

У проаналізованих контекстах І. Огієнко ототожнює державу й народ, тобто конкретне слововживання лексеми *Україна*, її сполучуваність виявляє об'єднання, перехід одного значення в інше: «країна+люди»: *Новий гетьман, як вовк, шугає І обертає все в руїну, Катувє, палить та карає, Їй на палі садить Україну...* [5, с.109]; *Їй коли б я міг тобі, мій Краю, Свою віддати в жили кров, Прирік би зараз я: вмираю За тебе, о моя Любов!..* [6, с.59].

Ціннісний вимір концепту (його вагомість) реалізує частота апеляцій, адже що актуальніший концепт, то частіше його ословлюють [7, с.53]. На сьогодні не розроблено показника, який би кількісно вираховував частоту вербалізації концепту. Можуть з цією метою послуговувати частотні словники, однак тут об'єктивності на заваді стає семантична неоднозначність і різноманіття вербалізаторів, а також відсутність лексикографічних праць такого характеру для кожного письменника, а науковця – тим паче. Скажімо, І. Огієнко номенує Україну Вкраїною, Краєм, Рідним краєм, Матірним Краєм, Батьківщиною, Землею твоею, Рідною матір'ю, Скорботною Матір'ю, Матінкою, Матусею, Любов'ю, Державою, Малоросією, Руїною. До цього переліку можна додати ще номени з мовних зворотів: доня Божя, ранкова зірниця, вдова, сиротина, пташка, бджола, калина, берізка, сухий сніп, повітря, Чорне море тощо. Орієнтовним таким показником може стати коефіцієнт насиченості тексту вербалізаторами концептів [7, с.52], але його об'єктивність зумовлена технічним форматом тексту.

Однак стосовно концепту *Україна* в художніх творах І. Огієнка, то в цьому разі не варто включати в методичний арсенал лінгвістики математичні прийоми: навіть неозброєним оком помітна насиченість текстів вербалізаторами концепту *Україна*, а отже – його вагомість.

Висновки. Отож концепт *Україна* в Івана Огієнка – це ключова категорія, структурно-художня домінанта усього доробку подвижника. Наскрізність

образу України у творчості І. Огієнка, частота апелювання до нього – це беззаперечний доказ цьому.

Цей концепт – містка ментальна одиниця, що концентрує найхарактерніші ознаки: країна, народ, жива істота, мати. Багато уваги приділяє автор руйнації рідного краю, кривдження його сусідами-ворогами. Також вербалізація концепту передбачає інші ознаки, які передають українську вдачу: кордоцентризм, позитивізм, релігійність, жертвність, а також роз'єднаність.

Список використаних джерел:

1. Боева Е.В. Актуалізація концепту Україна у поетичному дискурсі Т.Г. Шевченка. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 3. С. 45-50.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол. О.С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 6: У-Я. 568 с.
3. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : нариси. Київ : Довіра, 2007. 262 с.
4. Митрополит Лларіон (Іван Огієнко). Етимолого-семантичний словник української мови. Вінніпег : Волинь, 1994. Т. IV. 557 с.
5. Митрополит Лларіон. Твори. Том третій. Наш бій за державність. Перша частина. Вінніпег, 1962. 224 с.
6. Митрополит Лларіон. Твори. Том четвертий. Наш бій за державність. Друга частина. Вінніпег, 1966. 144 с.
7. Огар А.О. Вербалізація концептів *земля і небо* в українському поетичному дискурсі другої половини 20 ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Дрогобич, 2014. 215 с.
8. Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.
9. Остапчук В. Концепт України у творчості Т. Шевченка // Київські полоністичні студії. Том XXVI. URL: <http://philology.knu.ua/files/library/polonist/26/13.pdf>.
10. Півторак Г. «Україна» – це не «країна» // Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. URL: <http://litopys.org.ua/pivtorak/piv12.htm>.

The article deals with verbal expression of the concept *Ukraine* in the artistic heritage of Ivan Ohiienko. It is found out that the concept is structured by four types of attributes: motivational, conceptual, figurative and value. It is the artistic texts that have the greatest potential for a figurative image of Ukraine: the metaphorical models *Ukraine is a living creature*, *Ukraine is a mother*, *Ukraine is Ruin*. The motivating feature is etymological data called «country», «neighborhood», «borderland»; conceptual sign is formulated in the definition of verbalizer word. The value of the concept *Ukraine* testifies to the frequency of appeal to it.

I. Ohiienko was a conscious Ukrainian. Ukraine was very fond of and put it and the Ukrainian Church culture very high, therefore in the works the image of Ukraine is surrounded by an emotional circle. The very first emotion the country is calling is love

In the analyzed contexts, I. Ohiienko identifies the state and the people, that is, the concrete word-formation of the tokens of Ukraine, its connectivity reveals association, the transition of one meaning to another: «the country + people»

The concept *Ukraine* in the work of Ivan Ohiienko is a key category, the structural and artistic dominant of the whole work of the ascetic. The frequency of appealing to his is an indisputable proof of this.

This concept – a bridge mental unit, which concentrates the most characteristic features: country, people, living creature, mother. Much attention is paid to the author of the destruction of his native land, the corruption of his neighbors-enemies. Also, the verbalization of the concept involves other features that convey Ukrainian luck: cordocentrism, positivism, religiosity, sacrifice, and disunity.

Key words: conception, verbalization of the concept, concept of a concept, motivational sign, conceptual sign, image sign, value sign.

Отримано: 14.09.2018 р.